

ХІХ-ХХ АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ АНЪАНАВИЙ ТУРАРЖОЙ УЙЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ ВА МЕЪМОРИЙ ТАҲЛИЛИ

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i05.071>

Бекназарова Малика Бауржановна

malikabeknazarova91@gmail.com

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Санъатшунослик институти,
“Ипак йўли” халқаро тадқиқот институти

Аннотация: Ушбу мақола Тошкент вилоятининг XIX-XX аср бошларидаги халқ турар-жой меъморчилиқ обидаларини ўрганишга бағишланган. Тадқиқотда вилоятнинг Оҳангарон, Пскент, Бўка, Зангиота, Паркент каби туманларида жойлашган ноёб, ёқолиб бораётган уй-жой биноларининг меъморий-бадий хусусиятлари архив манбалари ва дала тадқиқотлари асосида таҳлил қилинади. Мақолада уйларнинг функционал таркиби (ташқи ва ички ҳовлилар), қурилиш усуллари (махаллий хом ашё), меъморий элементлари (қашқарча, айвон, пешайвон ва бошқалар) ва Х.Ш. Пўлатов, В.Н. Манакова каби олимларнинг ишларига таяниб, уларнинг типологияси (оддий, соддалашган, ривожланган) кенг ёритилади. Вилоят халқ уйларининг ўзига хослиги - географик жойлашуви, иқлим, ижтимоий-маданий омиллар таъсирида шаклланганлиги - сақланган обидалар мисолида амалий тарзда тасдиқланади. Тадқиқот натижаси Тошкент вилояти халқ меъморлигини сақлаш, таъмирлаш ва ривожлантириш борасидаги амалий чора-тадбирлар учун илмий асос бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Калит сўзлар: Тошкент вилояти, халқ меъморлиги, уй-жой бинолари, меъморий-бадий хусусиятлар, типология, ижтимоий-маданий, меъморий мерос, сақлаш

HISTORICAL, CULTURAL, AND ARCHITECTURAL ANALYSIS OF TRADITIONAL RESIDENTIAL HOUSES IN TASHKENT REGION IN THE LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES

Beknazarova Malika Baurjanovna

malikabeknazarova91@gmail.com

Institute of Fine Arts, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan; “Silk
Road” International Research Institute

Abstract: This article is dedicated to the study of vernacular residential architecture monuments in the Tashkent region from the late 19th to early 20th centuries. The research analyzes the architectural and artistic features of unique, endangered residential buildings located in districts such as Akhangaran, Pskent, Buka, Zangiata, and Parkent, based on archival sources and field studies. The article elaborates on the functional layout of the houses (external “tashkari” and internal “ichkari” courtyards), construction methods (use of local materials), architectural elements (lattice windows “kashkarcha”, ayvans, peshayvons, etc.), and, drawing on the works of scholars like Kh.Sh. Pulatov and V.N. Manakova, their typology (simple, simplified, developed). Using preserved monuments as examples, the uniqueness of the region’s vernacular houses, shaped by geographical location, climate, and socio-cultural factors, is practically confirmed. The research results demonstrate that they can serve as a scientific basis for practical measures aimed at the preservation, restoration, and development of vernacular architecture in the Tashkent region.

Keywords: Tashkent region, vernacular architecture, residential buildings, architectural and artistic features, typology, sociocultural factors, architectural heritage, preservation

Кириш қисми: Тошкент вилояти Марказий Осиё маданияти тарихини ўрганишдаги муҳим минтақалардан бири бўлиб, унинг бой моддий-маданий мероси ва халқ меъморий ёдгорликлари бир қатор тадқиқотчилар (М.Е. Массон, В.А. Шишткин, И. Ахбаров, М.И. Филанович, Ю.Ф. Буряков ва бошқалар томонидан амалга оширилган) томонидан ўрганилган. Уларнинг асарлари кейинги тадқиқотлар учун асосий манба сифатида қимматлидир.

Айниқса, мазкур мероснинг яққол намуналари анъанавий тураржой меъморчилигида ҳам намоён бўлиб, у ҳар бир халқнинг маънавий қадриятлари ва қурилиш анъаналарини ўзида акс эттиради. Тошкент вилоятидаги аксарият халқ уйларининг батафсил ва ёрқин тавсифлари XIX-XX аср бошларига тўғри келади.

Ўзбек халқ тураржой меъморчилигини ўрганишда В. Лавров, Л.И. Ремпел, В.Л. Воронина, А.К. Писарчик ва Д.А. Нозилов каби олимларнинг асарлари алоҳида аҳамиятга эга. В. Лавров Марказий Осиё шаҳар тураржойларини [17, с. 40-47], В.Л. Воронина эса ўзбек халқ меъморчилигининг умумий анъаналарини ўрганган [8, с. 168] бўлса-да, Тошкент вилояти тураржой уйлари алоҳида ёритилмаган. А.К. Писарчик Самарқанд [23, с. 139], Д.А. Нозилов эса ўз асарларида Ўрта Осиёнинг тоғ меъморлигига оид муаммоларни кенг қамровли таҳлил қилиб [22], ўрганган бўлса-да, тадқиқ етилаётган Тошкент вилоятининг тоғ оди ҳудудларидаги айрим тураржой бинолари ўрганилмаган.

Тошкент шаҳар тураржой меъморчилиги В.Н. Манакова, З.Ш. Досметова, Х.Ш. Пўлатов, И.М. Азимов ва бошқаларнинг тадқиқотларида ўрганилган. Манакова ва Досметова нақш-безак ва меъморликда бадиий хусусиятларни [19; 11], Пўлатов шаҳарсозлик тузилишини (даҳа, маҳалла, мавзе ва бошқалар) [25], Азимов эса Тошкентни алоҳида меъморлик мактаби сифатида кўриб чиққан [1]. Бироқ, Тошкент вилоятининг халқ тураржой меъморлиги алоҳида, чуқур ўрганилмаганлигидан, мавжуд тадқиқотлар асосан Тошкент шаҳарга қаратилган.

Шу сабабдан, Тошкент вилоятининг анъанавий уй-жойларининг меъморий-бадиий хусусиятларини ўрганиш ва илий асослаш зарурий вазифа сифатида қолмоқда.

Тошкент вилоятидаги XIX-XX аср бошларига оид халқ тураржой уйлари ҳозиргача кам ўрганилган. Бу борада Х.Ш. Пўлатовнинг “Планировочная структура жилых домов Ташкентской области” мақоласи муҳим манба ҳисобланади. Унда вилоят уйлариининг меъморий тузилиши таҳлил қилиниб, улар содда, соддалашган ва ривожланган типларга ажратилган [26, 17-19].

Ушбу даврга оид халқ меъморлигининг кам ўрганилганлиги сабабли тадқиқотда асосий эътибор архив материалларига қаратилган. Хусусан, 1986-1992 йилларда Г.А. Пугаченкова раҳбарлигида амалга оширилган “Свод памятников художественной культуры Узбекистана” лойиҳаси доирасида Тошкент вилояти обидалари бўйича тўпланган Л. Манъковская, Х. Пўлатов ва Э. Қораевнинг тадқиқотлари, ўлчовлари ва архив ҳужжатлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотчи томонидан тўпланган фактологик материаллар асосида Тошкент вилоятининг илмий муомилага киритилмаган анъанавий тураржой меъморчилик ёдгорликлари аниқланган, ўрганилган ва таҳлил этилган.

Тошкент вилояти тураржой меъморлигининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари. Тошкент вилояти тураржой меъморлиги кўп асрлар давомида табиий-иқлим шароити, иқтисодий ҳаёт ва маданий алоқалар таъсирида шаклланган. XVII-XVIII асрларда Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари даврида маҳаллий меъморий мактаблар ривожланиб, ўзига хос қурилиш услублари юзага келган. XIX асрда Қўқон хонлиги таркибида бўлган Тошкент воҳаси савдо ва иқтисодий ривожланиш натижасида меъморий жиҳатдан янада тараққий этган.

Вилоятнинг тоғ олди ҳудудда жойлашгани ва сейсмик фаоллиги юқори бўлгани сабабли маҳаллий уста-меъморлар асрлар давомида синовдан ўтган қурилиш усулларида фойдаланган. Бинолар, асосан, лой ва гувалак билан тўлдирилган якка ёки қўш синчли деворлар асосида қурилган. Қурилишда ёғоч, лой ва пишиқ ғишт каби маҳаллий материаллар кенг қўлланилган [9; 7; 27].

Тошкент воҳасининг Фарғона водийси ва Қашқар билан тарихий алоқалари маҳаллий меъморчиликка катта таъсир кўрсатган. Натижада “қашқарча” равонлар каби меъморий элементлар шаклланган. Шунингдек, тураржойлар ташқи ва ички ҳовлиларга ажратилиб, функционал режалаштириш тизими яратилган.

Тураржойлар асосан икки қисмдан ташкил топган: Ташқари ҳовли - меҳмонхона, дарвозахона ва йўлаклардан иборат ижтимоий ҳудуд; Ичкари ҳовли - ошхона, қазноқ, оғилхона, ертўла каби оилавий ва хўжалик хоналарини ўз ичига олган шахсий ҳудуд.

Асосий меъморий элементлар сифатида хона, даҳлиз, айвон, пешайвон ва айвон-қашқарча кенг тарқалган. Х.Ш. Пўлатов Тошкент вилояти тураржойларини уч типга ажратади: Оддий тип: хона + айвон; соддалашган тип: хона + даҳлиз + айвон (ёки суфа);

ривожланган тип: хона + айвон-қашқарча + пешайвон (асосан Фарғонага яқин ҳудудларда ривожланган) [26].

XIX аср охири - XX аср бошларига оид Облик, Паркент, Зангиота ва Қорахитой ҳудудларидаги халқ уйлари Тошкент вилояти тураржой меъморчилигининг ёрқин намуналари ҳисобланади. Уларда қўш синчли деворлар, ўйма ганч безаклар, нақшли шифтлар ва “қашқарча” равонлари билан ажралиб туради.

Обликдаги Хатамов Каримхон уйи марказий устунли ноёб шифт конструкциясига эга бўлса, Қобирова Зимфира ва Абдуллаев Абдурахмон уйлари “қашқарча” типдаги айвонлари билан ўзига хос. Сафохон Хошимов уйи эса ташқари ва ичкари ҳовлили йирик тураржой мажмуаси бўлган.

Қорахитойдаги Қози уйи икки қаватли бўлиб, безакли қози кабинети билан ажралиб туради. Паркентдаги Мирхожи Оқсокол уйида ўйма устунлар ва ганч безаклар сақланган. Зангиотадаги Охунов Латифжон уйи эса ўйма ганч нақшлари ва арабий ёзувли “китаба”лари билан муҳим меъморий ёдгорлик ҳисобланади.

Хулоса. Тошкент вилояти халқ турар-жой меъморчилигини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқот натижасига куйидаги асосий хулосаларни келтириш мумкин:

- Тошкент вилоятининг анъанавий уй-жой меъморчилиги айниқса, шаҳар меъморчилигига нисбатан чуқур ўрганилмаган. XIX-XX аср бошларига оид тураржой уйларнинг манбалари камлиги, шунингдек, кўпгина ноёб обидаларнинг йўқолиб бораётгани бу соҳадаги тадқиқотларнинг долзарблигини таъкидлайди;

- Тадқиқот архив ҳужжатлари, (Л. Маньковская, Х. Пўлатов, Э. Қораев) ва муаллифнинг дала тадқиқотдаги ишлари натижасида тўпланган фактологик материалларга асосланган;

- Вилоят уйлари табиий-иқлим (жумладан, кучли сейсмиклик) ва маданий (Фарғона водийси, Қашқар билан алоқалар) омиллар таъсирида шаклланган. Уларда маҳаллий хом ашё (лой, ёғоч ва бошқалар) ва асрлар синовидан ўтган синчдан қуриш конструкциядан фойдаланилган;

- Тураржойлар асосан ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларга кўра ажратилган - ташқари ҳовли (меҳмонхона - эркаклар фаолияти учун) ва ичкари ҳовли (ошхона, қазноқ, бостирма - оила ҳаёти учун) дан иборат бўлган. Асосий яшаш майдони хона, даҳлиз, чорхари хона, айвон-қашқарча, суфа ва пешайвон каби блокларнинг турли ўзаро жойлашувидан ташкил топган.

- Облиқ, Қорахитой, Паркент ва Зангиота туманларидаги амалий ўрганилган уйлар (Хатамов Каримхон, Қози уйи, Мирхожи Оқсоқол, Охунов Латифжон ва бошқа уйлари) Тошкент вилояти халқ архитектурасининг меъморбадий ўзига хос хусусиятларини кўрсатади. Ушбу тадқиқот натижалари вилоятнинг моддий-маданий меросини сақлаш, таъмирлаш, ундаги ўзига хос анъаналарни ўрганиш ва келажак авлодга етказиб бериш учун муҳим илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Азимов И.М. Архитектура Узбекистана XVIII - начала XX вв. (традиции и локальные особенности). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора архитектурных наук. Москва, 2000.

2. Ахраров И. Древний Ташкент. Ташкент, 1973.

3. Бекназарова, М. Б. (2025). XIX-XX аср бошларида Тошкент вилояти Облиқ қишлоғининг кам ўрганилган турар-жой бинолари: архив ва дала тадқиқотлари асосида. *Oriental Art and Culture*, 6(3), 87-95.

4. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). Ташкент, 1975.

5. Буряков Ю.Ф. По древним караванным путям Ташкентского оазиса. Ташкент, 1978. С. 58-65.

6. Буряков Ю.Ф., Касымов М.Р., Ростовцев О.М. Археологические памятники Ташкентской области. Ташкент, 1973.

7. Воронина В.Л. Древняя строительная техника Средней Азии. / Сб. науч. Тр. Архитектурное наследие. № 3. М., 1953. С. 18-21.

8. Воронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. Гос. Изд. Архитектура и строительство. М., 1951. С. 168.

9. Гражданкина Н.С. Архитектурно-строительные материалы Средней Азии. Ташкент, 1989. С. 208.
10. Денике Б.П. Китай. М., 1935, табл. 55. 69, 72.
11. Досметова З.Ш. Особенности декоративного оформления жилых домов Ташкента XIX-начала XX в. (к изучению локальной архитектурно-художественной школы). Ташкент, 2020.
12. Караев Э. Паспорт Дом Абдуллаева Абдурахмон. Архив ИИ АН РУз. № ИА(м)К21 №1018. 1979.
13. Караев Э. Паспорт Дом Ахунова Латифжана. Архив ИИ АН РУз. № ИА(м)К21 №1018. 1979.
14. Караев Э. Паспорт Дом Мирходжи Аксакала. Архив ИИ АН РУз. № ИА(м)К21 №1018. 1978.
15. Караев Э. Паспорт Дом Хатамова Каримхона. Архив ИИ АН РУз. № ИА(м)К21 №1018/1. 1979 г.
16. Караев Э. Паспорт Казийхана (канцелярия судьи) в Каракитае. Архив ИИ АН РУз. № ИА(м)К21 №1018/2. 1979.
17. Лавров В. Жилищная архитектура среднеазиатского города // Архитектура СССР. 1934, № 8. Ташкент, 1934. С. 40-47.
18. Манакова В.Н. О планировочной структуре традиционного жилища Ташкента / Вопросы теории и истории архитектуры узбекистана. ТашПИ. Ташкент, 1977. С. 13-20.
19. Манакова В.Н. Художественная культура народного жилища Узбекистана (Ташкент XIX-XX вв.). Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма. Ташкент, 1989. С. 184.
20. Массон М.Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк. Издательство Академии Наук Уз ССР. Ташкент, 1953.
21. Массон М.Е. Прошлое Ташкента (Археолого-топографический и историко-архитектурный очерк) // Ж. Известия АН Уз. №2. 1954. С. 50-56.
22. Назилов Д.А. Зодчество горных районов Средней Азии. Ташкент, 1999.
23. Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда XIX-XX вв. Душанде, 1975. С. 139.
24. Пулатов Х.Ш. Архитектурно-планировочная структура Старого Ташкента (конец XIX- начала XX вв.). Автореф. Дис. канд. Архитектуры. Ташкент, 1994. С. 24.
25. Пулатов Х.Ш. Паспорт Жилой дом Сафохон Хашимова. Архив ИИ АН РУз. № ИА(м)П88 №874/7. 1971. С. 3.
26. Пулатов Х.Ш. Планировочная структура жилых домов ташкентской области. // Строительство и архитектура Узбекистана. №9. Ташкент, 1971. С.17-19.

27. Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Ташкент, 1982. С. 280.
28. Филанович М.И. Ташкент Зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент, 1983.
29. Шишкин В.А. Города Узбекистана (Самарканд, Бухара, Ташкент). Фан. Ташкент, 1943. С. 58.
30. Шишкин В.А. О названиях ташкентских махалы. // Бюллетени Ташкентского Новгородского Исполкома. № 4-5. 1925. С. 34-40.
31. Юсупова, М. А. (2000). Бухарская школа зодчества XV-XVII вв.(особенности и динамика развития).
32. Юсупова, М. А. (2004). Актуальные проблемы реставрации памятников архитектуры Узбекистана. In Международная научно практическая конференция “Проблемы реставрации и использования памятников архитектуры Узбекистана”. Самарканд (pp. 33-35).
33. Yusupova, M. (1997). L'évolution architecturale des couvents soufis à l'époque timouride et post-timouride. Cahiers d'Asie centrale, (3/4), 229-250.
34. Abbasova-YUsupova, M. A. (2022). Buharskaya shkola zodchestva XV-XVII vv.(osobennosti i dinamika razvitiya).
35. Beknazarova, M. (2025). Toshkent viloyatidagi fuqaro me'morchiligi (an'anaviy xalq turar-joy binolari misolida). International scientific journal of media and communications in Central Asia.
36. Baurjanovna, B. M. (2024). Qadimiy karvon yo 'lida joylashgan XIX-XX asr boshiga oid turar-joy binolari: tarixiy meros sifatidagi ahamiyati (Ohangaron tumani misolida). Science and innovation, 3(Special Issue 32), 132-136.